

Милица КОСТИЋ

## ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ И ДЕМОГРАФСKE ПРОМЈЕНЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

### У в о д

Мало је тема које су значајне и увијек веома актуелне у теоријским разматрањима, као и примијењеним и развојним истраживањима појединих научних области у свакој земљи као што су *развој и становништво*.

Без обзира на ниво привредног и социјалног развоја земље и карактер друштвених односа сваки од ова два феномена (у цјелости и појединостима) су у сталним узајамним везама, али са различитим утицајима на степен развијености друштва и трансформације свих структура.

Величина земље и становништва и степен развијености су пресудни првенствено као фактор “укупног радног фонда”. При томе, избор производне оријентације и привредне структуре, а тиме и економске структуре становништва, више је ограничен у малој него великој земљи, без обзира чак и на ниво развијености њихових привреда.

У високоразвијеним и развијеним земљама свијета изразит је проблем опадања наталитета. Насупрот томе, за привредно неразвијене и недовољно развијене земље карактеристичан је високи наталитет и пренасељеност простора, са тенденцијом повећања стопе наталитета и сиромаштва.

У Црној Гори питања развоја и наталитета су приоритети - у овом и будућем времену.

- Развој становништва у цјелини, посебно активног и радно

ангажованог и (запослености) у другој половини XX и почетним годинама XXI вијека и његов допринос развоју привреде и друштва може се цијенити са више аспеката. У овом раду ће се првенствено посматрати са економског.

Захваљујући дубоким промјенама у друштву и привреди Црне Горе становништво и запосленост доживљавали су и више-струке промјене, носећи бреме укупног развоја, чија је историјска мисија била да се неразвијена и аграрна земља претвори у “напредну” - сада већ претходну самоуправну социјалистичку заједницу (до 1990. године). Касније, у транзиционим условима, садашњем времену и ономе које слиједи пред активно становништво, посебно неке његове сегменте, поставља се циљ да Црну Гору уведу у заједницу тржишне привреде, развијене демократије и чланицу евро-атланских интеграција.

Ствар је многих научних дисциплина да оцијене значај наведених преображаја и њихово дејство на људски живот и друштво: раније, сада и убудуће. Али, ма какве биле, будуће оцјене неће се моћи мимоићи чињеница да су преображаји који су се десили у другој половини XX вијека били не само друштвени, економски и демографски већ су имали и хуманистички атрибут, јер се непосредно односе на људе.

Модел индустријализације мијењао је друштвено-економску структуру активног и укупног становништва, са нагласком на деаграризацију. Тако се мијењала глобална структура друштва, која је временом добијала индустријске и урбане карактеристике. То је све утицало на промјене парцијалних и укупне демографске структуре становништва Црне Горе.

Економски развој и развој становништва, као најважнијег фактора развоја, основне су теме овог рада - било да се посматрају са теоријског аспекта или кроз резултате примијењених и развојних истраживања.

Поента рада су основне перформансе дугорочног развоја Црне Горе и демографске промјене становништва.

## 1. Основна питања развоја становништва као његовог основног фактора

У економској теорији и пракси сваке земље могу се разликовати двије битне категорије преко којих се исказују укупне активности у области привреде и шире - поред привреде и у обла-

сти цјелокупних активности друштва. Ријеч је о привредном расту и развоју.

- *Привредни раст* изражава растућу производњу материјалних добара и услуга уопште и по глави становника, те је најважнија илустрација и перформанса привредног развоја.

Поред чињенице да привредни раст подразумијева раст обима националне производње у односу на ранији период, тј. садржаја који карактерише комплекс привредног раста, *привредни развој* обухвата и сложене структурне, институционалне, организационе и технолошке промјене у привреди.<sup>1</sup> Ради се о промјенама које омогућавају да се увећана производња реализује и дистрибуира у границама националне економије или у иностранству.

- *Развој* представља најопштији и најцјеловитији облик функционисања привреде, јер се остварује “јединство кретања и развоја”, при чему је свако његово кретање везано за истовремене бројне промјене. Укупна привреда, представљена као велики економски систем, не остварује кретања само у жељеном смјеру, као што се то дешава у техничким системима.

- Бројни су фактори који утичу на такво кретање и постизање степена привредног и социјалног, тј. укупног развоја земље.

У економској литератури срећу се различите класификације фактора привредног развоја.<sup>2</sup> У свакој класификацији демографски фактор добија право мјесто. Већина савремених ставова

---

<sup>1</sup> На разлике између привредног развоја и привредног раста упућују познати ауторитети који се баве теоријом и праксом привредног развоја.

Види: Singer Hans, Javed Ausari, *Rich and Poor Countries*, George Allen and Unwien, Лондон, 1978, стр. 47; Charles Kindelberger и Bruce Haggis, *Economic Development*, Mac Graw Hill, 1977, стр. 3; др. Никола Чобелић, *Привреда Југославије - раст, структура и функционисање*, књига прва; Савремена администрација, Београд, 1972, стр. 15-16; др Драгутин Марсенић, *Економика СФР Југославије*; Војно-издавачки центар, Београд, 1987, стр. 11; др Слободан Ж. Цветановић, *Теорија и методика привредног развоја*; Економски факултет - Ниш, Ниш, 1999, стр. 7-12. и др.

<sup>2</sup> Поред радова и претходно наведених аутора, види: Herrick, B., Kindelberger, Ch., *Economic Development*, Mc Graw-Hill, 1983; Samuelson, P., Nordhaus, W. *Економија* (14 издање); Мате, Загреб, 1994, стр. 697; Бајец, Јуриј, *Значај ујоредног метода у исцртавању доприноса привредно-системских фактора привредном развоју*.-У: Стојановић Радмила (редактор), *Нови приступи факторима привредног развоја*, МЦ, Београд, 1987, стр. 109-121; Цветановић др Слободан, Оп. цит., стр. 92-95. и други.

ва о том питању склона је закључивању да промјене у науци и техници представљају фактор са најснажнијим дјеловањем на динамику и квалитет привредног развоја и промјену структуре осталих фактора.

И при таквом приступу, демографски чинилац је доминантна компонента јер су кадрови, првенствено научници, као активни дио укупне популације, она снага која даје допринос развоју и промјенама у науци и технологији и напретку друштва у цјелини.

• Као *агрегајна категорија, сјановништво* се може схватити једино у склопу његове “неразлучиве везе са људима и породицама које га сачињавају, због чега га треба одредити не само демографски већ и антрополошки”, економски..., тј. са више аспеката.

“...У току развитка појединца мијењају се његове личне карактеристике, а кроз то се формира и мијења *структура сјановништва*, што се одражава на привредни и социјални развој.

Старосна структура је израз старости свих индивидуа у популацији. У тој структури свако старосно доба учествује сагласно фреквенцији свога становништва.

У другим парцијалним структурама, на одговарајући начин, изражавају се друге релевантне карактеристике индивидуа: биолошке (поред старости и пол, здравствено стање, антропометријске карактеристике), друштвено-економске (брачно стање, занимање, класа и др.), интелектуалне (писменост, квалификација, образовање), етничке (народност, језик, религија).

*Парцијалне структуре консјановништва глобалну структуру становништва, која је у бити комплексна, мултидимензионална и конзистентна...*<sup>3</sup>

У контексту парцијалних структура становништва *јосебан значај имају оне које су у вези са радом и привредом.*<sup>4</sup> Ово због тога што од њих на непосредан или посредан начин зависе све друге структуре као и репродукција становништва.

Теоријска сазнања и научноистраживачки резултати бројних истраживања у многим земљама свијета и у нашој земљи потвр-

<sup>3</sup> Милош Мацура, *Сјановништво*, У: Економска енциклопедија I, Савремена администрација, Београд, 1971, стр. 925-931.

<sup>4</sup> Детаљније види: Милош Мацура, *Демографија*, У: Е. енциклопедија, Оп. цит., стр. 931.

ђују тезу да становништво и радна снага (као његов дио)<sup>5</sup> представљају *најбитнији фактор привредног развоја, значајнији и од природних ресурса.*

Вишеструки значај који становништво има у привредном развоју произилази из чињенице што се оно појављује у *двојаким виду*: истовремено као *произвођач* и као *пошрошач*.

Величина становништва, односно укупан број становника, а посебно његов радно способни дио (активно становништво) показује са каквим потенцијалом располаже одређена земља, какве потенцијалне могућности оно пружа за развој привреде, друштвених дјелатности и остале ванпривреде. С друге стране, становништво као потрошач својом бројношћу одређује, поред других битних фактора, “размјере унутрашњег тржишта и могуће границе његова ширења...”, као значајног ослоњаца развоја националне производње. Оно због тога представља активног чиниоца свих економских и друштвених процеса.

Становништво својим обимом, социјално-економском структуром и нивоом образовања најнепосредније утиче на интензитет и размјере проширене репродукције и укупан друштвени развој.

## 2. Основна обиљежја привредног развоја и демографских промјена у Црној Гори

Развој привреде и развој становништва (које је основни фактор укупног развоја) Црне Горе у другој половини XX и почетним годинама XXI вијека, не може се третирати без ширег осврта на општедруштвена кретања; првенствено привредно-системска и институционална.

Укупни друштвени развој оствариван је у два различита друштвена система:

а) претходном социјалистичком који траје од 1952.<sup>6</sup> до 1990. године и

б) транзиционим условима (прелазак на систем тржишне привреде, систем мјешовите економије, вишестраначки систем, систем парламентарне демократије). Он почиње од 1990. годи-

---

<sup>5</sup> Види: Академик Бранислав Шошкић, *Макроекономска теорија и политика*, дио: *Зависност*, у: Економска енциклопедија, Оп. цит., стр. 825-839.

<sup>6</sup> Период 1945-1952. је вријеме обнове порушене земље и конституисања институција новог система.

не. Прва фаза транзиције је завршена. Сада смо у фази закаснеле транзиције, гдје се наставља процес стварања капиталистичког система.

Развојне перформансе су различите за оба система. Различита су стратешка развојна опредељења утврђивана развојном политиком, трендови развоја и структурна обиљежја. Разлике су евидентне и у домену кретања становништва, основних трансформација појединих структура и популационој политици.

### *2.1. Развојне тенденције, обиљежја структурних промјена привреде и становништва до 90-их година*

Послијератни економски и социјални развој, тј. дугорочни друштвени развој Црне Горе, оствариван је у склопу интенција развоја претходне Југославије (ФНРЈ, СФРЈ и СРЈ). Због тога носи основна обиљежја укупног развоја земље, али са знатним специфичностима сопственог развоја.<sup>7</sup>

У том, дугорочном развојном периоду, развој основних производних снага друштва, односно производног потенцијала, у појединостима и у укупности, није био хомоген, као ни демографски и социјални развој. Изражена су различита обиљежја економског и осталих видова развоја у појединим карактеристичним периодима развоја друштвено-економског система и земље.

У суштини, ради се о периодима и под периодима укупног развоја Црне Горе који су и развојне етапе претходног социјалистичког самоуправног система у коме је од средине 70-их година прошлог вијека функционисао привредни систем са одређеним елементима тржишне привреде.

У свакој етапи економског, демографског и социјалног развоја Црне Горе основни механизми и инструменти привредног система представљали су компатибилност планирања (које се

---

<sup>7</sup> О основним обиљежјима развоја Југославије, види: др Никола Чобелић, *Привреда Југославије*, књига прва, Оп. цит., стр. 67-72; др Драгутин Марсенић, *Економска структура и привредни раси Југославије*, Савремена администрација, Београд, 19 стр. 133-314; зборнике радова са савјетовања Савеза економиста Југославије и др.

О развоју Црне Горе, првенствено привредном, рађене су бројне студије на Економском факултету - у Институту за друштвено-економска истраживања у Подгорици (Титограду).

остваривало кроз друштвене планове на три нивоа - општинске, републичке и савезне) и тржишта.

Претходна Југославија и Црна Гора (као једна од шест република), за разлику од свих бивших социјалистичких земаља, биле су државе у којима су (и у условима бившег самоуправног друштвеног система) функционисали битни инструменти тржишне привреде. Нажалост, та предност није искоришћена током транзиционог периода, у посљедњој декади прошлог вијека, због догађаја који су се дешавали у земљи и окружењу и оставили страшне посљедице на економском, културном и социјалном плану.<sup>8</sup>

У послијератном раздобљу укупног развоја Црне Горе, као и претходне Југославије (ФНРЈ, СФРЈ), остварена је власничка трансформација на темељу нових садржаја који су створени социјалистичком револуцијом. На њима су израстали привреда и друштво са социјалистичким карактером привређивања, управљања и руковођења.

У том контексту збивала су се *два основна процеса* у материјалној производњи и друштвено-економској трансформацији:

- *процес индустријализације* и
- *процес деаграризације*.

Наведени процеси створени су још у првим поратним годинама. У суштини, представљали су стратешко друштвено одређивање, основни метод за превладавање наслијеђене заосталости и убрзање привредног раста и развоја ради стварања материјалне базе за изградњу новог друштвеног система.

• Црна Гора је започела свој развој у специфичним околностима (бреме насљеђа, посљедице рата и др.), са обимом и композицијом производних чинилаца који је у цјелости свједочио о њеној економској неразвијености и неповољној економској структури становништва.<sup>9</sup>

Основни показатељи развоја Црне Горе као релативно ма-

---

<sup>8</sup> О томе је опширније писано у радовима познатих југословенских економиста који су објављени у зборницима радова са научних скупова Научног друштва економиста Југославије и Савеза економиста Југославије.

<sup>9</sup> Види показатеље који су објављени у Статистичким годишњацима Савезног завода за статистику, Београд, 1954. и 1965. (преглед по републикама) и Статистичким годишњацима СРЦГ 1954. и 1976; РЗС, Титоград.

лог подручја<sup>10</sup> које је у нови друштвени систем ступило са врло неразвијеном привредом, високом аграрном насељеношћу, заосталошћу било којег развијеног привредног центра, веома слабом повезаношћу унутар подручја и са сусједним републикама, индицирали су на озбилност захтјева који су се постављали при конципирању развојне и економске политике републике. Ово из разлога што наведене специфичности нијесу биле карактеристичне за развијена подручја претходне Југославије, ни за развијене земље свијета. То је тражило нови прилаз, модификацију општег који би уважавао специфичности републике, јер на тако малом подручју, као што је Црна Гора, када се десе и мале промјене у привредном развоју (нпр. изградња једног предузећа), њихов релативни значај је велик и одражава се на мијењање економске структуре становништва и социјалне структуре друштва.

То је специфичност са којом је Црна Гора прошла развојни пут у дугом року.

Са специфичношћу, али специфичношћу посебне врсте, Црна Гора се суочава и у овој развојној фази, у транзиционим условима, када су у питању промјене у власничкој структури, развоју и демографским кретањима. Због тога транзициони модели не могу да се примјене као унифицирани образац, а да се запоставе специфичности републике и ниво њеног привредног и социјалног развоја.

• Друга специфичност која је од особитог значаја за оцјену међузависности привредног развоја и демографских промјена у Црној Гори јесте *привредна-структурна трансформација*, гдје је у процесу индустријализације дошло до заостајања пољопривредне производње и *наглог пораста индустрије, а затим индустријског промета, прџовине и угоститељства*.<sup>11</sup>

Како је ова привредна трансформација имала доста чврсту

<sup>10</sup> Учешће Црне Горе према најзначајнијим показатељима износио је:

а) у СФРЈ: 3,4% територије, 2,5% становништва, 1,8% друштвеног производа, 2,2% запослених;

б) у СРЈ, сада СЦГ: 13,5% територије, 6,1% становништво 4,9% друштвеног производа, 8,7% запослених. Према: СГЈ - 1990, СЗС, Београд, стр. 404. и СЦГ - 2003, РЗС, Подгорица, стр. 288, 29, 295.

<sup>11</sup> Види: Др Милица Костић, *Дугорочне тенденције у развоју Црне Горе и Југославије*; Економски факултет - ИДЕИ, Подгорица & Стручна књига - Београд, 1992.



просторну дистрибуцију, дошло је до великих регионалних разлика између сјеверног, средишњег и јужног региона Црне Горе. Разлике су биле и различитог интензитета промјена, које су се испољавале у нивоу економског развоја, демографским и социјалним перформансама. Ово се може илустровати следећим:

- Доходак по глави становника у приморском дијелу Црне Горе већи је него у средишњем дијелу за око 50,0%, а у односу на сјеверни дио за око 150,0%, а број запослених у односу на укупно становништво већи је за око два пута према сјеверном подручју, односно изнад запослености је у средишњем дијелу.

Заступљеност учешћа појединих привредних дјелатности у формирању друштвеног производа детерминисала је и економску структуру становништва. Та условљеност економске структуре и економске структуре становништва веома битан је показатељ развоја Црне Горе. Јер мијењање економске структуре становништва последица је и саставни дио укупног економског развика. Она се, у великој мјери, према искуствима развијених капиталистичких земаља и актуелним трендовима претежног броја земаља савременог свијета, "може поистовјетити са индустријализацијом".

Због наведеног брже промјене у економској структури становништва Црне Горе могу се објаснити првенствено и готово искључиво карактером њене индустријализације и промјенама производне структуре које су јој примјерене у одређеним временским периодима и потпериодима.

Привредна структура Црне Горе носи основно обиљежје капитално интензивне привреде, са доминантним учешћем базичне индустрије и саобраћајница као основног услова за развој осталих привредних грана и дјелатности. На овој производној структури заснивала се индустријска производња нижих фаза прераде, гдје су улагана велика средства, а остваривана је мала запосленост. Биле су велике инвестиције за једно радно мјесто, а мали доходак.

Структура друштвеног производа по дјелатностима је економска структура. Она изражава учешће појединих привредних дјелатности у укупном друштвеном производу и националном доходу. Предодређена је материјалном структуром и интересантна је за сагледавање обиљежја и развојних карактеристика укупне привреде.

У процесу привредног развоја стално се мијења економска

структура. Доминантан утицај на њено стварање има однос дјелатности индустрије и пољопривреде, а затим осталих привредних дјелатности и грана. Општи дугорочни трендови структурних помјерања у Црној Гори као и Југославији били су *на линији социјалног повећања учешћа друштвеног производа индустрије а смањења учешћа друштвеног производа пољопривреде*.

Тако је у Црној Гори формирана нова привредна структура са обиљежјем капитално интензивне. Доминантан значај добила је тешка индустрија, што није био случај са другим републикама.

Колико год је овакав правац индустријализације у Црној Гори био објективно условљен, он је био врло тежак и морао се одразити, у тако малом и недовољно привредно развијеном подручју, бројним посљедицама по развој осталих грана индустрије и привреде у цјелини као и економску структуру становништва. Оскудност акумулације и њена претежна усмјереност на енергетско-металуршки комплекс и главне саобраћајнице није остављала простора за бржи развој осталих грана, за дисперзију привреде, брзи раст запослености, дохотка и стандарда становништва.<sup>12</sup>

Економска структура друштвеног производа у првим послеријатним годинама била је јако неповољна. Године 1952. више од једне трећине (38,8%) укупног друштвеног производа формирано је из пољопривреде и рибарства (у СФРЈ 30,42%), близу једне четвртине (23,4%) из грађевинарства (у СФРЈ 12,5%), око 12,6% из трговине (у СФРЈ 12,2%), свега 7,4% из индустрије (у СФРЈ 21,7%) и 17,8% (у СФРЈ 23,2%) из свих осталих привредних дјелатности.

У наредним годинама и периодима до 1990. године стално се побољшавала економска структура друштвеног производа. Тако је 1988. године учешће пољопривреде и рибарства у укупном друштвеном производу Црне Горе опало на 11,55% (у СФРЈ 13,64%), индустрије се повећало на 37,22% (у СФРЈ 44,53%), а свих осталих дјелатности 51,23% (у СФРЈ 42,83%).<sup>13</sup>

<sup>12</sup> Детаљније о овоме види: Колектив аутора, *Пројекција дугорочног развоја СР Црне Горе до 2000.* године, Друго издање; Едиција: Студије развоја; Економски факултет - Институт за друштвено-економска истраживања, Титоград, 1983, стр. 9-12.

<sup>13</sup> Др Милица Костић, *Дугорочне тенденције у развоју Црне Горе и Југославије*, Оп. цит., стр. 121-126.

Привредни и социо-економски развој и промјене у расту становништва и његовим компонентама пратиле су и значајне измјене у свим структурама становништва.

Промјене у нивоу привредног развоја као и приоритетни циљеви развоја имају највећи одраз на структуру становништва према сектору из којег се црпе средства за егзистенцију. Због тога процес индустријализације имао је за посљедицу трансформацију *основне економске структуре становништва*: брзи пад учешћа пољопривредног и раст непољопривредног становништва.

Послије ове трансформације, уз повећање активног становништва, настале су измјене и других структура становништва, посебно образовне и социјалне.

У целокупном дугорочном периоду развоја Црне Горе евидентно је смањење учешћа пољопривредног становништва у укупном броју. Оно је 1948. године износило 76,0% (у Југославији 72,4%), 1961 - 46,9% (у СФРЈ - 55,6%), 1971 - 35,0% (у СФРЈ - 43,5%), 1981 - 13,1% (у СФРЈ - 23,9%), а 1991. свега 9,3% (у СФРЈ - 17,3%).<sup>14</sup>

Очигледно, учешће пољопривредног становништва смањено је до границе која одговара развијеним земљама.<sup>15</sup>

Међутим, ову тенденцију треба више схватити као озбиљну сметњу бржем привредном развоју него као посљедицу достигнутог високог нивоа развоја Републике, с обзиром на привредна кретања у посљедње двије деценије, а нарочито у транзиционом периоду и чињеницу да је развој пољопривреде један од стратешких праваца развоја Црне Горе сада, а треба да буде и у наредном периоду.

Измјене у економској структури становништва Републике пратиле су и значајне измјене у старосној структури пољопривредног и непољопривредног становништва.

Индикатори старосне структуре становништва показују њене релативно брзе промјене, очито *брже од трансформације привредне структуре*. Старосну структуру илуструје перма-

---

<sup>14</sup> Према: СГЈ - 1969, СЗС, Београд, стр. 82. и 84; СГЈ - 1975, стр. 101; СГЦГ - 1994, стр. 4; Статистички годишњак Југославије 1997, стр. 58, 61, 63; СР ЦГ - 2003, стр. 49 (пољопривредници и сродни радници). Обраду је извршио аутор.

<sup>15</sup> Види податке објављене у међународним статистичким изворима / World Development Report, Yearbook of National Statistics, OECD, EBRD, IMF.../

нентно повећање старосних група преко 40 година (40-59 и 60 и више) и пораст индекса старења од 0,26 у 1971. на 0,29 у 1981. и на 0,40 у 1991. години.

Промјене старосне структуре биле су истог смјера у пољопривредном и непољопривредном сектору, јер се у сваком од њих под утицајем пада наталитета и продужења средњег трајања живота, смањило релативно учешће младог, а повећало учешће старог становништва. Ипак, промјене су биле знатно веће у пољопривредном сектору, што је посљедица трансфера прије свега млађе радне снаге и пољопривредног становништва у непољопривредне дјелатности.

Ове демографске промјене дешавале су се истовремено или посљедично са динамиком привредног развоја и промјенама материјалне и вредносне структуре друштвеног производа.

• Са процесом индустријализације и деаграризације и оствареним миграцијама на релацији село-град убрзан је процес урбанизације. Демографско пражњење села повлачило је повећање броја градског становништва у урбаним срединама. То илуструје показатељ учешћа градског становништва у укупном броју. Године 1948. учешће је износило 21,3%; 1953. - 23,8%; 1961. - 31,0%; 1971. - 41,4%; 1981. - 50,7%; 1991. године).<sup>16</sup>

Тенденција повећања учешћа градског становништва у укупном броју се наставља. Тако је по попису становништва 2003. године учешће градског у укупном становништву Црне Горе износило 61,9%.<sup>17</sup>

Сада (2004. године) још је више становништва Црне Горе концентрисано у општинским центрима, јер се наставља процес миграција село-град. Поред тога, становништво се интензивније концентрише у њиховој близини, на приградском подручју и просторима који су боље саобраћајно повезани са градским центрима.

Упоредо са претходно наведеним основним промјенама у

---

<sup>16</sup> Извори: Статистички годишњаци Југославије 1990. и 1996, СЗС, Београд, СЦ ЦГ 2003. године. О наведеном детаљније види: др Љубица Радовић, *Становништво Црне Горе до 2000. године*, Базна студија за Просторни план СР Црне Горе; Институт за друштвено-економска истраживања, Титоград, 1983.

<sup>17</sup> *Попис становништва, домаћинства и станова у 2003. - Становништво - Пол и старост*, Завод за статистику Црне Горе, Подгорица, октобар 2004, стр. 14. (Обраду је извршио аутор).

структури привреде које су биле резултат реализације модела привредног развоја, миграције становништва на релацији село-град и других фактора, на мијењање структуре друштвеног производа и економске структуре и запослености утицале су и ванредне околности које је изазвао катастрофални земљотрес 1979. године.

Тада су грађевинарство, саобраћај, занатство и неке услужне дјелатности повећали своју активност, што је одражавало збиљу привредног живота Црне Горе.

Ова кретања остваривана су уз повећање укупне запослености у наведеним дјелатностима и привреди у цјелини.

• Током читавог протеклог периода приспијевао је *релативно бројан добно сјасали дио сјановнишиива за сјуиуње у радни однос*. Претежно је то био *школовани - квалификовани кадар*, чија је бројност премашивала реалне потребе у запошљавању. Тако је вршен снажан притисак на запошљавање и остваривана је релативно висока стопа запослености. Млађе генерације су перманентно напуштале индивидуално привређивање на селу, школовали су се и настављали процес трансфера село - град, односно пољопривреда - непољопривредне гране.

Посљедица овог процеса је брзо повећање старосне структуре сеоских, пољопривредних домаћинстава и сталан раст притиска на запошљавање у ванпољопривредним дјелатностима. То је био један од важних узрока да се стопа запошљавања креће изнад стопе која је била одређена стварном потребом новоизграђених радних мјеста. Посебно треба имати у виду да је, и поред тако високе стопе раста, повећаван број оних који траже запослење.

Проблем незапослености добио је далеко веће размјере посљедњих година, што илуструју сљедећи подаци. У 2002. години у Црној Гори просјечан број лица која су тражила запослење износио је 80.584, а лица која су крајем године остала незапослена 76.293. То чини 70,8% и 67,0% укупно запослених у свим секторима својине.<sup>18</sup>

• Економски и социјални напредак Црне Горе у дугом року, а посебно у одређеним краћим интервалима (петогодишта или деценије), што се поклапа са периодизацијом реализације друштвених планова и/или пописа становништва), повлачио је из-

---

<sup>18</sup> Према: СР ЦГ - 2003, стр. 67. и 68.

мјене у репродуктивном моделу становништва републике и његовом територијалном размјештају.

У овом периоду покренути су многи нови или су интензивирани започети процеси у свим важнијим сферама привредног и друштвеног живота. Њиховим посредством интензивно је оствариван модел индустријализације и електрификације, а са њима и преображај cjелокупне привреде. Као саставни дио ових промјена или као њихова пратећа појава расла је запосленост, мијењане су структуре становништва, посебно економска, образовна и социјална.<sup>19</sup>

Социјалне и економске промјене имале су битног утицаја на измјене у наградњи друштва Црне Горе. Поред осталих потребно је истаћи као значајне са гледишта репродукције становништва, трансформацију породице и измјену њених функција, промјене у положају жена и дјеце у друштву и породици, измјене у одређеним ставовима становништва према религији, обичајима и опште систему вриједности.

## 2.2. *Оцјене промјена у транзиционом периоду и демографска кретања*

У Црној Гори, као и у претходној СР Југославији, почетком 90-их година прошлог вијека почео је процес транзиције, као дио општег процеса који се дешавао у бившим социјалистичким земљама источне и југоисточне Европе и Русије. Ријеч је о промјени економског, политичког и друштвеног система.

Основни стратешки циљ транзиције био је: изградња отворене тржишне привреде са доминантним учешћем приватног власништва и високим нивоом конкуренције, изградња вишестраначког система и демократизација друштва.

Све земље у транзицији у почетној фази суочиле су се са бројним проблемима: снажан економски слом изражен кроз пад друштвеног производа, висока инфлација, високи фискални дефицити, банкарске кризе, пораст незапослености, приватизациони модели оптерећени бројним интересним конфликтима и др.

Наведене перформансе транзиционих токова у Црној Гори

---

<sup>19</sup> Детаљније о овоме види: Колектив аутора: *Развој Црне Горе до 2000. године*; Економски факултет - Институт за друштвено-економска истраживања, Подгорица, 1996.

су се испољавале у далеко израженијем неповољном виду, нарочито у другој фази транзиције. Основни разлози за то су: нижи ниво укупног развоја, неповољна привредна структура (по обиму мала, а по секторској и гранској структури неразуђена привреда), која је била и остала веома увозно-извозно зависна, висока незапосленост и др.

Зависност се не односи само на виталне индустријске гране (црна и обојена металургија, електро-индустрија, текстилна индустрија и др.) већ и на поморску привреду, туризам, грађевинарство, те увоз нафте и нафтних деривата.

Ванредне околности које су се дешавале посљедње декаде прошлог вијека (разбијање СФРЈ, сецесија четири републике, рат у окружењу, санкције Уједињених нација, макроекономска политика (хиперинфлација), НАТО бомбардовање и др.) имале су негативне посљедице на привреду Црне Горе, њено становништво, свако домаћинство и појединца.

Негативни учинци били су изузетно велики и са далекосежним посљедицама на будући развој, демографска и популациона кретања у републици и шире.

Драстичан пад друштвеног производа и друштвеног производа *per capita*, повећана незапосленост у присилно створеној аутаркичној привреди продуковали су драстични пад животног стандарда, што је у великој мјери утицало на репродукцију становништва Црне Горе и Србије.

У каснијој фази, у процесу приватизације, дошло је до великих промјена власничке структуре привреде, престанка рада неких предузећа и вишкова запослених. То се, у знатној мјери, одразило на даље смањење наталитета младих брачних заједница и крупне промјене виталних демографских кретања читавог друштва.

Наведене констатације илустроваће се са неколика репрезентативна показатеља макроекономских и демографских кретања.

Друштвени производ укупне привреде Црне Горе 1994. године (када је успостављена монетарна стабилност - конвертибилност динара) износио је свега 39,1% (у СР Југославији 41,6%), а 2001. године 66,0% (у СРЈ 45,0%) друштвеног производа оствареног 1989. године, тј. прије разбијања СФР Југославије и почетка транзиционих процеса.

У периоду 1991-2001. укупан број становника у Црној Гори

повећан је за 2.705 или само за 0,4% (у СРЈ 2,3%), док је *природни прираштај* смањен за 2.226 становника, а у односу на 1000 становника *опао је са 9,1 на 5,2*.<sup>20</sup>

Према резултатима посљедњег пописа становништва, 2003. године, укупан број становника Црне Горе износио је 620.145, што је више 26.471 (или 4,48% у односу на 1991. годину).<sup>21</sup> При овом треба имати у виду чињеницу да не постоји потпуна упоредивост дефиниције сталног, односно укупног становништва, у попису 2003. и ранијим пописима.

При израженој тенденцији опадања укупног друштвеног производа у дугом року, на једној, и кретања у популационој структури, на другој страни, извјесно је да је *друштвени производ пер capita*, као један од најзначајнијих показатеља укупног развоја, *имао низлазну криву*. Он је 1989. износио 2.300 USD, а 1994. само 864. USD, што чини 37,6% нивоа из 1989. године. Од тада је повећаван и у 2002. години износио је 1.981 USD, што је 86,1% друштвеног производа по становнику из 1989. године.

Посљедице рецесије, економске и друштвене кризе на животни стандард становништва су драстичне. Због изгубљеног привредног раста, неоствареног извоза роба и прихода од инотуризма, умањених дознака и прихода од саобраћаја, губљења флоте поморских компанија, застоја у приливу страног капитала и нових технологија, пораста незапослености и др. дошло је до тога да у Црној Гори, нажалост, велики број домаћинства има сва обиљежја сиромашних. Сиромаштво је нарочито погодило одређене категорије становништва, међу којима је велики број младих, посебно његовог урбаног дијела који живи искључиво од плата или социјалних примања или је без запослења и нема ријешено стамбено питање.

Наведене глобалне и друге бројне неповољности које су утицале на живот и битисање читавог становништва одражавале су се на бројне популационе и демографске промјене у Црној Гори (фертилитет, наталитет, морталитет, миграциона кретања...) и

<sup>20</sup> Извори: *Статистички годишњак Југославије 1997*, СЗС, Београд, стр. 64. и СГ ЦГ - 2003; Републички завод за статистику, Подгорица, стр. 288. Обрада аутора.

<sup>21</sup> Види: *Попис становништва домаћинства и становна у 2003*. *Становништво - Пол и староси...*, Оп. цит., стр. 7. и 14. и СГ ЦГ - 2003, стр. 52. Обраду је извршио аутор.



мијењање основних структура становништва.

### 3. Закључна разматрања

- Привредни развој и становништво (као основни фактор развоја) у постојећим условима добијају и шири приступ од оног који је до сада био.

Са чисто економског становишта специфичност становништва као фактора привредног развоја произилази из његовог дуалног карактера, тј. својства човјека као произвођача и потрошача. Такава приступ је неминовност садашњости и будућности сваке земље и човјечанства уопште.

Модеран концепт развоја овај међуоднос подразумејева мултидисциплинарно. То је и логично, знајући да независно од степена научног и технолошког прогреса, човјек представља најзначајнији чинилац економског и укупног просперитета друштва.

Ради тога овакав приступ све више добија на значају у савременој етапи развоја и у будућности, у ери савременог научно-технолошког и информатичког развоја и постиндустријског развоја развијених земаља свијета у којима је евидентан проблем опадања наталитета.

Истовремено у земљама у развоју, недовољно развијеним и посебно неразвијеним земљама, проблеми привредног развоја и развоја становништва су централни, али су друге природе. Специфична је ситуација неразвијених и недовољно неразвијених земаља које имају изузетно низак *пер капитум* доходак, а високе стопе природног прираштаја становништва.

- Пошто укупан број становника, или још прецизније, дио који се односи на производно способни континент, детерминише горњу границу потенцијала рада са којима Црна Гора (као и свака друга држава) може рачунати, коришћење овог производног чиниоца зависило је од економских могућности Републике, појединих рјешења у привредном систему и вођења економске политике.

Посматрано са теоријског аспекта, може се истаћи да раст становништва одређује доњи ниво раста обима производње. Због тога је свака привреда, па и привреда Црне Горе, *обавезна* да обезбиди темпо увећања обима производње који ће омогућити, ако не раст, а оно бар задржавање ДПИ *националног до-*

*хојка по глави становника на већ досиђнуйом нивоу.*

Привредни раст подразумијева интензивније увећање производње у односу на раст становништва, јер се у супротном не би могло говорити о развоју, већ о стагнацији. Зато је императив, који се намеће носиоцима макроекономске, посебно развојне и социјалне политике, да се конципирају инструменти и мјере који ће омогућити будући развој, тј. интензитет развоја Црне Горе, а не само економски опоравак. Јер, то је један од предуслова за демографски развој.

- Реализовање модела индустријализације и деаграризације било је стратешко опредјељење укупног развоја Црне Горе од почетка обнове и изградње земље до 90-их година прошлог вијека.

Развој привреде и промјена укупне привредне структуре у дугом року, у знатној мјери је условљавао промјене демографских структура, посебно економске структуре становништва Црне Горе.

То је логична посљедица постојања високог степена корелације између динамичких и структурних промјена у привредном развоју и развоју становништва. Најбољи показатељи тих подударности су стопе: привредног развоја (исказане као раст друштвеног производа и друштвеног производа по становнику) и становништва, а затим показатељи наталитета, морталитета, дужина трајања живота, миграције и др.

Општи закључак из тога произилази да су се са повећањем степена привредног и социјалног развоја дешавали помаци или тенденције у демографским кретањима и структурама становништва Црне Горе, као и претходне Југославије. Аналогно томе, у периоду општих привредних и друштвених проблема који су се дешавали од 90-их година прошлог вијека на ширим просторима, које су имале за посљедицу рецесију и економску кризу, промјене структура становништва (посебно старосна и економска) изражавале су негативне тенденције које су се нарочито одразиле на репродукцију становништва.

- Становништво Црне Горе бивало је све мобилније под дејством индустријализације и урбанизације, експанзије школства, трансфера пољопривредног становништва у неповољно привредне дјелатности, а од почетка посљедње деценије прошлог вијека и усљед одласка наших грађана на привремени рад у иностранство.

Индустријализација и деаграризација утицале су на територијални размјештај становништва, миграције, промјене код укупног становништва појединих подручја и на репродукцију становништва.

Демографско прелазно раздобље (“демографска транзиција”) са промјенама у репродукционом понашању становништва и у демографским структурама, подстакнутим друштвеним и економским развојем, је карактеристика за дугорочан развој становништва Црне Горе. У поменутом периоду дошло је до мијењања динамике и структуре укупног становништва и до квалитативних промјена у понашању становништва према репродукцији, што је утицало на опадање фертилитета становништва. Ријеч је о промјени режима фертилитета који је због економских и других фактора све више “контролисан”, а планирање породице се у све већој мјери прихвата као принцип.

Истраживања су показала да је дугорочно опадање фертилитета и наталитета у Црној Гору био на вишем нивоу код градског и непољопривредног становништва већ од 1955. године и да је био под утицајем социјалног и економског развоја.<sup>22</sup>

• Општа слика минулог периода и постојеће стање указују да у будућем периоду политика и стратегија привредног и социјалног развоја Црне Горе треба да полази првенствено од расположивости основних фактора производње и њиховог максималног коришћења. При томе *људски фактор* треба да добије приоритет, јер се у активном дијелу становништва налази значајан производни потенцијал на који може да се рачуна у реализацији националних програма опоравка и привредног развоја републике. Пошто је дио становништва, тј. радно способни контингент (изражен кроз број запослених, незапослених и оних који доспијевају за рад) у старосним групама које могу да обезбиједе биолошку репродукцију, овом фактору држава треба да створи неопходне услове (за запошљавање, ниво стандарда и др.) који би младе мотивисали за формирање породица и повећање наталитета.

• У нашој привреди постоје потенцијали (мада су неки “умртвљени” посљедњих година) које треба активирати и стави-

---

<sup>22</sup> Детаљније о овоме види: Др Љубица Радовић, *Становништво Црне Горе до 2000. године*, Економски факултет - Институт за друштвено-економска истраживања, Титоград, 1983, стр. 30-36.

ти их у функцију. Постоји и изражена спремност широког броја становништва, односно, радно способног континента, (незапослених и оног који приспијева за рад) да се радом и економским средствима у новој власничкој структури бори за стварање материјалних услова за живот и допринос развоју привреде и бројних институција ванпривреде и лични и животни стандард.

Неопходно је у процесу реформи које су у току, *ушврдити дугорочну пољопривреду, концентрати и стравити развоја Црне Горе, ићи погледима и пољопривреду развоја становништва*, која је саставни дио политике економског и социјалног развоја.

Треба максимално концентрисати све материјалне, развојне, институционалне и људске, првенствено интелектуалне, потенцијале на имплементацију механизма система тржишне привреде који би подстакли активности за повећање ефеката привређивања, повећања друштвеног производа и друштвеног производа *per capita*, што би утицало на повећање стандарда сваког појединца и наталитета.

- Да би се привредна активност у Црној Гори покренула у већим размјерама у условима приватизације потребно је да квалификациона структура радне снаге буде прилагођена захтјевима савременог економског развоја, новим средствима рада, новој техници која се уводи из развијених и високоразвијених земаља.

Вишкови радне снаге која је незапослена у нас су феномен који је карактеристичан и за европске медитеранске земље, и од почетка транзиционог периода и за земље централне и источне Европе. Тај притисак незапосленог и недовољно запосленог становништва намеће захтјев да се при коришћењу производних фактора и конципирању развојних програма у закасјелој транзицији и приватизацији, реформским захватима подстичу рјешења која би омогућила супституцију капитала (који је код нас оскудан фактор!) радном снагом гдје год је то могуће. И у самом процесу модернизације, која је потреба савременог развоја, требало би се одређити за избор рјешења која би омогућила повећање радне снаге, тј. запослености и већу ефикасност уложених средстава.

Повећање запослености, посебно младих који први пут записују радни однос, битно ће утицати на њихову мотивисаност да повећају број дјеце, тј. наталитет.

Milica KOSTIĆ

ECONOMIC DEVELOPMENT AND  
DEMOGRAPHIC CHANGES IN MONTENEGRO

*Summary*

The paper is designated to the theme which has always been present in theoretic considerations, as well as in applied and developmental investigations of specific scientific fields, in every country, irrespective of its size and population.

*The first part* consists of the theoretical considerations. It treats some elementary issues of development and population as its basic factor. The theoretical framework has covered:

- differences between growth and development,
- significance of population as producer and consumer,
- elementary structures of population (with the emphasis on the economic one),
- employment and employing, etc.

*The second part* is designated to presentation of the research on basic properties of economic development and demographic changes in Montenegro in a long term. Everything has been treated in wider context: in scope of general social developments, primarily economic-systemic and institutional ones. In harmony with that, findings have been presented separately for two social systems: (1) former, socialist (until the nineties of last century), and (2) transition, ongoing period.

